

З історії української революції

І. В. СРІБНЯК (Київ)

Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.

Незважаючи на те, що через військові невдачі об'єднаних польсько-українських збройних сил у війні 1920 р. переможницею вийшла більшовицька Росія, прихований опір новій владі в Україні не припинявся. Значна частина української інтелігенції, національно свідомого селянства і робітників впродовж весни-літа 1921 р. активно протидіяла всім намаганням Москви стабілізувати своє становище в Україні.

Гостре народне незадоволення новою владою призвело до стихійного утворення численних партизанських загонів і таємних підпільних організацій — повстанських комітетів губерній і повітів України. Партизанські формування перешкоджали проведенню найважливіших політичних і господарських заходів більшовиків: унеможливлювали діяльність місцевих інституцій радянської влади, зривали постачання продуктів харчування і палива з України промисловим центрам Росії.

Про масштаби народного збройного руху опору в Україні свідчать такі цифри: за більшовицькими даними, протягом 1921 р. на території всіх губерній країни діяло 464 місцеві та мігруючі партизанські загони¹. У зв'язку з частими змінами складу і диспозиції повстанських відділів штаб М. Фрунзе був не в змозі зробити точний підрахунок їх чисельності. Проте відомо, що під час найвищого піднесення руху у 1921 р. (травень—червень) кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами червоних, становила не менше 10 тис. чоловік².

Підготовка до розгортання партизанського руху почалася ще до відходу Армії УНР у листопаді 1920 р. за Збруч. З особливими дорученнями головного отамана військ УНР С. Петлюри в більшовицькому тилу “були залишені старшини і козаки, а також окремі військові відділи для організації... активних партизанських виступів”³. З таборів інтернованих українських військ, за наказами С. Петлюри, з спеціальними завданнями у різні губернії України відряджаються старшини Армії УНР⁴.

Важливе місце в організації протибільшовицького збройного руху належало українській свідомій інтелігенції (лікарям, колишнім земським діячам, духовенству, вчителям та ін.). Саме вони у містах створювали численні таємні організації — повстанські комітети (повстанками).

Оскільки опір московській владі у цей час розгортався здебільшого стихійно, наказом № 73 по Головній управі Генерального штабу Армії УНР на початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій на чолі з підполковником В. Зеєгоршем у складі 5 чоловік⁵. А вже 21 січня 1921 р. Голова Директорії УНР С. Петлюра на засіданні Ради народних міністрів порушив питання “про необхідність всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади”⁶. На цьому ж засіданні С. Петлюра запропонував Раді заснувати спеціальний фонд, який мав використовуватися на військові потреби, пов’язані з підтримкою партизансько-повстанського руху. Кошти мали піти насамперед на встановлення постійного зв’язку Державного центру УНР з повстанськими організаціями і подальшу загальну координацію дій останніх. Наступним кроком передбачалося виробити та активно впроваджувати в діяльність цих організацій певний план боротьби з більшовицькою владою. І, нарешті, для безпосереднього керування партизанським рухом в Україні планувалося створити окрему таємну військову установу⁷.

На цей час вже стало зрозумілим, що Відділ повстанських організацій не відповідає, та і не в змозі відповідати рівню тих завдань, котрі постали перед Урядом УНР після інтернування Української армії. Справу державної ваги, від вирішення якої залежав авторитет і престиж Державного центру УНР, повинен був очолити більш централізований, розгалужений та впливовий орган, що міг би професійно керувати українським протибільшовицьким рухом у національному масштабі.

Згідно з рішенням вищих урядових і військових інституцій УНР, таким органом став сформований у кінці січня 1921 р. Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ УНР*. За пропозицією генерал-хорунжого В. Петріва, штаб мав підлягати безпосередньо С. Петлюрі як головнокомандуючому всіх українських регулярних і повстанських військ⁸. ППШ належало вирішувати всі питання, що були пов’язані зі збройною протидією більшовицькій владі в Україні та впровадженням у життя сталого широкого плану організації майбутнього загального збройного повстання.

Начальником штабу було призначено командуючого 4-ю Київською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого Ю. Тютюнника — досвідченого фахівця партизанських засобів боротьби. Як представника Дієвої армії його 16 лютого було обрано членом Вищої Військової ради Української армії з правом вирішального голосу⁹, а 23 лютого головний отаман

* Дана проблема досліджувалася автором цієї статті у контексті кандидатської дисертації “Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921—1923 рр.)” (К., 1995). У тому ж році Інститутом історії України НАН України була видана брошура В. Сідака “Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.)”, автор якої на основі використання широкого кола архівних документів, насамперед тих, що були у фільмокопіях передані з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, простежив процес створення, структуру та організаційну діяльність згаданого штабу. Опрацювання цієї теми було продовжено у 1997 р., коли видавництво ім. Олени Теліги опублікувало монографії І. Срібняка (“Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.)” та В. Вериги (“Листопадовий рейд”). У наступному році побачила світ книга В. Сідака “Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр.: Невідомі сторінки історії”, в якій було проаналізовано різні аспекти даної проблеми.

Цією статтею автор поставив собі за мету проаналізувати і увести до наукового обігу матеріали ЦДАВО України, які висвітлюють діяльність ППШ та не були здебільшого використані іншими дослідниками.

доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи.

Упродовж весни 1921 р. ППШ, спочатку у складі 7 чоловік, перебував у м. Тарнові, таємно проводячи роботу з представниками українських повстанських організацій і зв'язківцями партизанських загонів, які у всезростаючій кількості прибували з закордону. Після належної перевірки цих осіб переважна більшість з них на зворотному шляху отримувала агітаційну літературу, спеціальні інструкції та кошти для продовження збройної боротьби. Збільшенню обсягів роботи ППШ з часом почала заважати велика відстань від кордону, тому 22 червня 1921 р. його апарат було переведено до Львова ¹⁰.

На цей час штаб мав розгорнуту структуру і складався з трьох “керувань”, або референтур (за радянською термінологією — управлінь): політичного, цивільного та військового, причому дві перші референтури перебували у стані організаційної розбудови. Їх очолювали помічники начальника ППШ ¹¹.

Виконуючим обов'язки помічника начальника ППШ по військовому керуванню було призначено начальника штабу 3-ї Залізної дивізії генштабу полковника М. Пересаду (Суходольського), дві вакансії начальників референтур влітку 1921 р. були вільні ¹².

Політична референтура відповідала за розповсюдження відозв і звернень Уряду УНР, за проведення всебічних агітаційних заходів проти більшовицької влади. У свою чергу, референтура цивільного керування у випадку успішного розгортання повстання мала вжити заходів щодо організації на визволеному терені України місцевих органів влади та забезпечити підтримку ними повстанських військ. Референтура цивільного керування повинна була також забезпечити проведення мобілізації населення, подальше регулювання взаємин між військовою і місцевою владами, постачання військ та запобігання погромам ¹³.

Діяльність референтури військового керування була зосереджена на організації, підготовці та проведенні збройного протибільшовицького повстання в Україні. Саме на цю референтуру припадала лівова частка всієї підготовчої роботи. Вона мала у своєму складі три відділи: 1-й (Організаційний), 2-й (Інформаційний) та 3-й (Оперативний) ¹⁴. Відділи поділялися на підвідділи та секції, кожна з яких відповідала за свою ділянку роботи.

1-й відділ координував вироблення планів організації партизанських сил, здійснював персональний добір кадрів керівництва повстанських груп та районів, вів облік окремих партизанських загонів і міських повстанських комітетів (повстанкомів). Дуже відповідальним напрямом роботи 1-го відділу була організація кордонних контрольно-перепускних пунктів з мережею підпунктів, які забезпечували перетинання кордону розвідниками і кур'єрами повстанців. Відділ складався з двох секцій — організаційної та обліку; двох підвідділів — персонального і матеріального (останній в складі етапової, транспортної і постачальної секцій). Очолював 1-й відділ сотник (пізніше — підполковник) С. Скорняків ¹⁵.

2-й відділ збирав відомості стосовно чисельності, озброєння та пересувань частин більшовицької армії, накопичував дані про політичне і економічне становище радянської влади в Україні. Виконували ці завдання розвідницькі пункти у межах України, а також на Доні і Кубані. Крім того, 2-й відділ, вивчаючи і аналізуючи українську, європейську і радянську пресу, надавав для урядових і військових органів УНР відомості про погляди держав на національний партизансько-повстанський рух. Відділ складався з трьох секцій: преси, дефензиви і офензиви. Остання поділяла-

ся на дві частини — евіденційну (з підвідділами евіденції, малювання та картотеки) і організаційну, куди входили паспортне бюро, підвідділи аген-тури та вишколу ¹⁶. Керував роботою відділу начальник Розвідувальної управи підполковник генштабу О. Кузьмінський ¹⁷.

3-й відділ розробляв всі бойові операції і оперативні завдання для партизанських формувань, складав проекти наказів повстанським заго-нам. За вимогами військового командування і Генерального штабу відділ готував воєнно-політичні зведення та аналітичні ситуаційні звіти ¹⁸. На-чальником Оперативного відділу на початку літа 1921 р. тимчасово було призначено підполковника Снігіріва ¹⁹, пізніше 3-й відділ об'єднали з Ор-ганізаційним.

Розгалуженість власної структури та наявність на провідних посадах досвідчених старшин генштабу давала можливість ППШ ефективно впливати на партизансько-повстанський рух в Україні, особливо у її захід-них і центральних регіонах — на Поділлі, Волині, Київщині та Катерино-славщині.

Підготовка і проведення майбутнього збройного повстання вимагала ретельної та планомірної роботи розвідницького й агентурного плану. Маючи на меті підняти на належний рівень заходи по забезпеченню дій міського підпілля і окремих партизанських загонів, 12 березня 1921 р. у Львові при штабі VI польської армії було створено українсь-кий інформаційний (розвідницький) відділ під назвою “Евіденція-2” у складі трьох частин: організаційної, обліку, евіденційної та політич-ної секції ²⁰.

“Евіденція” приймала представників українських повстанських орга-нізацій і партизанських загонів, які перетинали польсько-український кордон у пошуках зв'язку з Державним центром УНР. Відомості, отримані від повстанкомів і партизанських відділів, разом зі звітами власних агентів давали змогу “Евіденції-2” складати розвідзведення про стан та чисель-ність більшовицької армії. Відділ також направляв в Україну старшин, від-ряджених ППШ для ведення організаційної роботи серед місцевого насе-лення та подальшого формування збройних загонів з селян-повстанців. Також окремим старшинам доручалося виконання спеціальних розвідни-цьких завдань, належним чином підготовлені старшини займали вільні посади начальників повстанських районів. Начальники штабів повстансь-ких районів були зобов'язані регулярно надавати “Евіденції-2” власні роз-відзвіти. Маючи на меті підняти ефективність розвідницької роботи, під-полковник Кузьмінський розробив кілька інструкцій: для опитування біженців з України, для фахових розвідників та ін. *

Усвідомлюючи, що збереження повної конспірації в роботі є ваго-мою, якщо не головною, частиною подальшої успішної діяльності відділу, керівний склад “Евіденції-2” уважно перевіряв зв'язківців, що прибували з України. Ретельно доглядався і склад старшин-організаторів, які мали бути відряджені до України для проведення таємної роботи. Такий обере-жний підхід до агентурного складу зберіг до певного часу майже повну та-ємність напрямків діяльності ППШ ²¹.

“Евіденція-2” вжила ґрунтовних заходів щодо створення кордонних контрольно-перепускних пунктів (КПП) з мережею підпунктів. Вони, власне, і повинні були забезпечувати безперешкодний перехід кордону зв'язківцями і розвідниками, а також здійснювати попередню перевірку інших осіб.

* Див.: С р і б н я к І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.). — Київ—Філадельфія, 1997. — С. 125—127.

Після затвердження положення про організацію КПП начальником ППШ і узгодження дій з польською військовою владою у березні 1921 р. було влаштовано два КПП в Тарнополі і в Дубні (з підпунктами на кордоні в Ланівцях, Корці і Підволочиську). Очолювали їх офіцери польської армії, але всією роботою керували українські старшини, що пройшли спеціальну підготовку ²².

Безперервна робота тільки двох пунктів дала можливість надіслати до 1 червня 1921 р. в Україну з різними завданнями понад 200 старшин Армії УНР ²³. Проте збільшення обсягу роботи ППШ внаслідок піднесення партизансько-повстанського руху в квітні-травні 1921 р. гостро вимагало розширення мережі кордонних пунктів. Тому їх кількість була збільшена до п'яти (з 14-ма підпунктами). Вони були влаштовані, крім Тарнополя (робота КПП у Дубні була припинена), у Кременці (з підпунктами в Шумську і Куніві), у Копиченцях (Кудринці, Скала, Гусятин), у Рівному (Острог, Устє, Сатанів) і в Сарнах ²⁴. Кожен пункт обслуговував призначену йому повстанську групу в Україні, визначав найоптимальніші маршрути руху розвідників, розробляв постійні етапні шляхи для зв'язківців партизанських загонів.

Ефективна діяльність цих пунктів дала змогу ППШ надіслати в Україну в червні 137 старшин — організаторів партизанського руху, у липні-серпні 1921 р. — 144 ²⁵.

Після перенесення ППШ у Львів наказом генерала Ю. Тютюнника “Евіденція-2” у кінці червня була реорганізована у 2-й (Інформаційний) відділ штабу. Дбаючи про розгортання власної розвідницької мережі в Україні, на початку липня 1921 р. рішенням начальника ППШ при 2-му відділі були організовані курси начальників інформаційних відділів повстанських груп і районів, на яких підготовлено 60 старшин і 4 розвідники ²⁶.

Істотна кадрова допомога партизанським загонам дала можливість ППШ здійснити цілу низку організаційних заходів з метою надати партизансько-повстанському рухові в Україні рис плановірності. Весь терен був поділений на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізували у п'ять повстанських груп і 22 повстанських райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених місцевостях, координуючи діяльність партизанських відділів і повстанкомів у містах.

1-ша (південна) повстанська група охоплювала Миколаївську, Одеську, Херсонську губернії, південь Поділля та західну частину Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-українським кордоном по Дністру, на півдні — Чорним морем, на сході — Дніпром і на півночі лінією Ямпіль—Вапнярка—Черкаси ²⁷.

30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб 1-ї групи на чолі з підполковником Стефанівим ²⁸. Командуючим 1-ю повстанською групою став генерал-хорунжий А. Гулий (Гулі-Гуленко) ²⁹. У її межах було розгорнуто п'ять повстанських районів, налагоджено постійний зв'язок з повстанськими комітетами в Одесі та у Холодному Яру (Черкащина). Штаб повстанської групи допоміг кадрами відомому партизанському ватажку, командуючому 5-м повстанським районом отаману Заболотному, який тривалий час вів активні бойові дії проти більшовицьких військ на півдні Гайсинського повіту. При широкій підтримці населення формування Заболотного у березні закріпилися у Балтському і Первомайському повітах. Був організований політико-агітаційний відділ. Адміністративні питання вирішувала Рада, створена з місцевих селян.

Вчасна організаційна допомога з боку ППШ дала можливість Заболотному створити міцне постійне ядро свого загону, озброєного 800 шаблями і багнетами, а також 16 скорострілами³⁰. Взагалі Заболотного підтримувало до 6000 озброєних селян, необхідна кількість яких збиралася за наказом при проведенні великих партизанських операцій³¹. Сили повстанців у цьому районі були поділені на окремі відділи під проводом призначених командирів (отаманів Добровольського, Кошового, Солтиса). Під оперативним контролем Заболотного діяла і Придністрянська партизанська бригада на чолі з отаманом Кіршулом³².

Велике значення отаман Заболотний приділяв створенню власної агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, а насамперед у частинах більшовицької армії. Було залучено до співпраці з партизанами досить високі чини РСЧА: командира 70-ї бригади Крючковського і командира полку кінноти бригади Котовського Кіршула. Свідомо інформували Заболотного начальник кінної розвідки 26-го полку кінноти червоних Гаркуша-Савицький і командир цього полку Байда-Верещак³³.

Це дало змогу штабу отамана Заболотного розробляти і проводити широкомасштабні військові операції проти регулярних сил більшовицької армії, уникаючи великих власних втрат у боях. Найбільш показовою в цьому відношенні була партизанська акція 2 квітня 1921 р., коли відділ отамана Кошового (200 шабел і багнетів) стрімким ударом раптово захопив повітове місто Ольгополь, де містився штаб 12-ї стрілецької дивізії червоних. Порушивши перед цим зв'язок командування дивізії з бригадами, партизани після короткого опору захопили штаб дивізії. В бою загинув начдив А. Рева, що внесло на короткий час повну дезорганізацію в діях підрозділів 12-ї дивізії та дало можливість партизанам майже без втрат залишити місто³⁴.

Максимальне піднесення мав партизансько-повстанський рух на півночі Поділля, Волині та Київщині, де ППШ було розгорнуто Північний повстанський фронт. З початком весни 1921 р. він був реорганізований у 2-гу повстанську групу (в межах території, окресленої лініями: Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси—Вапнярка і далі до Ямполь, Дністр, польський кордон) у складі п'яти (з 6-го по 10-й) повстанських районів. Очолював 2-гу групу старшина Армії УНР підполковник Ю. Мордалевич — один з найбільш впливових партизанських отаманів Київщини.

Значна активність повстанців у цьому значною мірою пояснювалася тим, що у кінці січня 1921 р. представники патріотично настроєної української інтелігенції різних політичних переконань згуртувалися в Києві в єдину таємну організацію під назвою “Всеукраїнський центральний повстанський комітет” (ВЦПК). Головною метою комітету було визволення України від більшовицького панування та відновлення влади Уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання) ВЦПК мав перебрати на себе функції тимчасового уряду до повернення з закордону до Києва легітимного Уряду УНР³⁵. Як йшлося у звіті ППШ про діяльність ВЦПК, “для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну У.Н.Р.”³⁶.

Командуючим 3-ю повстанською групою (територія Чернігівської і Полтавської губерній та північна частина Катеринославщини) було призначено отамана Левченка. Його загін налічував 600 багнетів і 100 шабел³⁷.

У південній Україні (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) ППШ була розгорнута 4-та повстанська група на чолі з отаманом Бровою, загін якого (300 шабель і 100 багнетів) оперував на центральній Катеринославщині.

До району дій 5-ї повстанської групи входили Харківщина та Донбас. Внаслідок невеликої активності дій у цьому регіоні партизанських загонів уенерівського спрямування ППШ не призначав командуючого групою.

Аналізуючи стан розвитку партизанського руху в межах кожної повстанської групи та вплив ППШ на подальше його розгортання слід зазначити, що найбільш активні зіткнення між повстанцями і частинами РСЧА відбувалися на Поділлі, Київщині та в районі Холодного Яру. Саме на ці регіони і була спрямована головна увага ППШ, саме сюди відряджалася більшість зв'язківців і старшин-організаторів, виділялися кошти і зброя. У той же час у зв'язку зі значною віддаленістю 3-ї і 4-ї груп вплив ППШ тут був значно меншим, а в 5-й групі він майже не відчувався. Серед причин, що пояснюють такий стан справ, слід наголосити на тій обставині, що у межах південної України діяло багато партизанських загонів, які тяжіли (або входили) до Революційно-повстанської армії Н. Махна. Проте розгляд їх бойової діяльності не входить до завдань цього дослідження.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що весною — на початку літа 1921 р. партизансько-повстанський рух в Україні поширювався і примушував більшовицьку владу притягувати для боротьби з ним великі військові з'єднання. Застосування проти партизан регулярних військ упродовж літа 1921 р. призвело до значного розпорошення повстанських загонів, які починають діяти невеликими групами по 15—70 чоловік. Удари частин РСЧА завдали великих втрат повстанцям, окремі загони взагалі припинили своє існування, інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій. До того ж за короткий час агентами ЧК-ГПУ було вбито цілий ряд партизанських ватажків. З тактичних міркувань Москва оголосила про амністію всім повстанцям. Після переходу на бік радянської влади кількох провідних повстанських отаманів (Мордалевича, Верховівського, Богатиренка, Цвітковського та інших) партизани, залишившись без провідників, все частіше погоджувалися на амністію. Тільки за липень 1921 р. загинули 26 отаманів і 1189 партизанів; було взято у полон 9 отаманів і 1537 партизанів; скористалося амністією 27 отаманів і 473 партизани ³⁸.

Отже, не буде перебільшенням сказати, що загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання, проте ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру, готуючись до широкого виступу проти радянської влади. У загальних рисах стратегічний план ППШ передбачав завдання майже одночасного комбінованого удару в трьох напрямках. Бойові дії мали розпочатися рейдом Бессарабської (Південної) групи генерала А. Гулого у напрямку Тирасполь—Одеса, з наступним з'єднанням групи з силами отамана Заболотного та поширенням повстанських дій на весь південний захід України. Проте цей удар мав бути лише відволікаючим. Мета його — змусити більшовицьке командування (через загрозу втрати Одеси) зосередити в цьому регіоні значні військові сили. Наступним кроком операції передбачався наступ ще однієї повстанської групи — Подільської, — яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після виконання цього Подільський загін з'єднався б з головними силами Повстанської армії УНР — Волинською групою, — наступ якої через Волинь завершився б штурмом і захопленням Києва.

Успішне здійснення цього плану великою мірою залежало від ефективних і раптових дій партизанських формувань та загонів, що підлягали командуючим 2-ї, 3-ї і 4-ї повстанських груп. Тому ППШ були розроблені докладні інструкції, які зобов'язували начальників зазначених груп здійснити напередодні рейду Повстанської армії УНР широкі партизанські акції в тилу Червоної армії. Так, отамани Орлик, Брова і Левченко отримали завдання: знищити станційні споруди і мости, чим унеможливити залізничне сполучення на найбільш важливих напрямках; перервати зв'язок між штабами Київської і Харківської військових округ з підлеглими їм з'єднаннями РСЧА; захопити у випадку можливості губернські міста — Катеринослав, Полтаву, Харків. Крім того, штаби повстанських груп мали забезпечити надійний зв'язок для вчасного оголошення наказу про загальне збройне повстання. У випадку захоплення окремих повітів вони повинні були створювати на місцях органи влади, повстанські відділи перетворювати в регулярні сотні та курені Армії УНР. В інструкціях також зазначалося про необхідність повної ліквідації більшовицьких інституцій, чекістських загонів. Всіх же примусово мобілізованих селян після складення зброї обіцяли відпустити по домівках ³⁹.

Незважаючи на досить чітку схему розробленого плану виступу, його практичне виконання було майже неможливим. Докладний аналіз причин невдачі 2-го Зимового походу Повстанської армії УНР вже неодноразово здійснений дослідниками. Про ці події існує значна історична література як мемуарного, так і аналітичного характеру.

Отже, зупинимось лише на головних причинах невдачі рейду, насамперед на суто військовій — невірному визначенню ППШ балансу сил. Так, за підрахунками Інформаційного відділу штабу загальна чисельність РСЧА восени 1921 р. становила майже 200 тис. багнетів і 35,4 тис. шабель ⁴⁰. А загальна кількість повстанців у 48 партизанських загонах (причому більшість з них перебувала в пасивному стані) становила близько 2700 чоловік при 30 кулеметах ⁴¹. Тільки з огляду на ці цифри, можна зробити висновок про недоцільність (з військової точки зору) проведення рейду. До того ж не відчувалася підтримка селянством цього походу. Таким чином, розрахунки ППШ на те, що рейд трьох військових груп Армії УНР з різних напрямів буде поштовхом, який сколихне українське селянство і приведе до загального збройного повстання проти окупаційної влади, можна вважати, м'яко кажучи, занадто оптимістичним. А після того, як Південна (Бессарабська) група через недбалість командуючого групою генерала А. Гулого та його штабу не зуміла вчасно розпочати бойові дії, стратегічний план ППШ набув авантюричних рис. Проте генерал Ю. Тютюнник і надалі наполягав на продовженні підготовки до рейду. Його не зупинили й відомості, що надходили з України: про викриття ЧК регіональних і губернських повстанкомів, про неспроможність командуючих повстанськими групами виконати наказ ППШ щодо проведення широких партизанських акцій, які мали полегшити виконання завдань головним силам.

Повертаючись до обставин формування і подальших бойових дій головних сил Повстанської армії УНР, необхідно зазначити, що і польська влада дуже стримано ставилася до організації походу українських військ, який готувався ППШ. Офіційно Польща заперечувала існування на своєму терені згуртованих військових відділів протибільшовицької спрямованості через те, що статті Ризького договору з Москвою забороняли таку можливість (як і проведення антирадянської діяльності з польської території). Тому, незважаючи на таємне узгодження Державним центром УНР з вищим урядовим і військовим керівництвом Польщі питання про

проведення партизанського рейду, останнє робило вигляд, ніби залишається непоінформованим у цій справі. Таке становище призводило до того, що місцева військова й цивільна влада всіляко перешкоджала процесу формування повстанських відділів. Крім того, у прикордонній смузі дуже активно діяла більшовицька агентура.

Ще однією проблемою, від вирішення якої значною мірою залежав успіх рейду, була проблема забезпечення зброєю. ППШ ще влітку 1921 р. вжив певних заходів щодо влаштування біля польсько-українського кордону таємних сховищ зброї для постачання партизанським загонам. У своїй доповіді генералу Ю. Тютюннику від 15 липня 1921 р. начальник матеріального підвідділу підполковник Кузьмінський зазначав: “Це питання потребує особливої нашої уваги через те, що коли при попередніх повстаннях було досить своєї зброї, то зараз її на селах майже не мається, бо вся вона вже використана або відібрана”. Підкресливши, що зосередження зброї у прикордонній смузі повинно розпочатися негайно, він запропонував влаштувати у найближчий час п’ять сховищ у районах Підволочиська, Острога, Корця, Рокитного і Скали. У кожному сховищі, на думку підполковника Кузьмінського, мала зберігатися одна тисяча рушниць з набоями до них у кількості 240 тис., 8 скорострілів з набоями на кожен по 30 тис., ручних гранат — 2400 шт. і дивізійний комплект піроксиліну⁴². Проте ці вимоги ППШ не були задоволені поляками, які тільки 12 жовтня 1921 р. надали у розпорядження Ю. Тютюнника першу і дуже обмежену партію стрілецької зброї⁴³.

Але незважаючи на таке скрутне становище зі зброєю, у кінці жовтня 1921 р. справа організації визвольного походу Армії УНР перейшла у площину реального виконання. 23 жовтня С. Петлюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим всіма повстанськими силами в Україні. Відповідно до цього наказу, у безпосередню підлеглість йому переходили всі начальники повстанських груп та районів⁴⁴. Цього ж дня Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР було розформовано. Замість нього, у Львові залишили Українське пресово-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської армії УНР було призначено полковника генштабу Ю. Отмарштейна, йому ж доручили сформувати і апарат штабу.

Штаб Повстанської армії поділявся на такі відділи і секції: 1-й (Організаційний), 2-й (Розвідницький), 3-й (Оперативний), 4-й (Адміністративний) і матеріальна секція. Начальником цивільного керування при штабі армії було призначено С. Куриленка, політичним референтом — С. Тимошенка, підполковник Ступницький призначався командуючим 2-ю повстанською групою, полковник Пересада очолив Станицю зв’язку штабу армії з С. Петлюрою⁴⁵.

Генерал-хорунжому Янченку і підполковнику Палію наказувалося негайно закінчити формування відділів Повстанської армії, куди повинні були увійти всі вояки, що прибули з таборів у район Рівно—Костопіль—Мицькі—Копиченці. 24 жовтня Ю. Тютюнник надіслав командуючим повстанських груп наказ, яким доручав їм оголосити загальне повстання. 2 листопада були здійснені останні призначення: полковника Гаєвського — інспектором армії, старшого лейтенанта флоту М. Білинського — начальником постачання армії. Головному лікарю армії О. Плітосу було доручено організувати польовий шпиталь⁴⁶.

Командуючим Подільською групою було призначено командира кінного полку 6-ї Київської дивізії Армії УНР підполковника М. Палія (Сидорянського). До групи входили козаки і старшини Київської дивізії кількістю 525 чоловік⁴⁷. 25 жовтня у Чорткові вояки групи отримали: 200 руш-

ниць і 1000 набоїв до них та п'ять скорострілів з чотирма стрічками⁴⁸. Решту зброї командування групи планувало захопити, роззброївши більшовицькі військові частини. Група мала відтягнути на себе прикордонні з'єднання Червоної армії і цим дати можливість головним силам Повстанської армії УНР — Волинській групі — завдати основного удару у напрямі на Коростень і далі на Київ.

Волинська група почала формуватися у першій половині жовтня у таборі Олександрів з козаків і старшин 2-ї, 3-ї, 4-ї і 6-ї дивізій Армії УНР, що виявили бажання взяти участь у визвольному поході. З особливою ретельністю командування підходило до добору старшинського складу. Остаточне формування Волинської групи відбулося у прикордонних селах (Яринівка, Мицькі, Космопіль та ін.)⁴⁹. На 2 листопада група налічувала 216 старшин і 663 козаки⁵⁰.

Під час формування було отримано 430 рушниць і 74 тис. набоїв до них, 34 скоростріли, 300 шабель і 150 списів, 150 піроксилінових шашок, 150 кг піроксиліну та 600 ручних гранат⁵¹. Окремо треба сказати про стан взуття і одягу старшин і козаків. 35 відсотків з них були цілком роззутими (босими), а решта у дуже кепському стані; 50 відсотків — без шинелей. Так рапортував генерал Ю. Тютюнник С. Петлюрі. Щоб якось вийти з цього становища, для босих були закуплені ликові постолі⁵².

Разом з тим, висловивши у своєму рапорті припущення, “що у разі успіху через тиждень переходу через кордон решта дивізій Армії УНР мусить бути готова для поступового пересування на терен України для організації захоплених територій”, командуючий Повстанською армією підкреслив, що, “незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настрої старшин і козаків, що відбувають на Україну, є цілком гарний. Загартовані у боях з ворогами своєї Батьківщини — московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть вперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду і святість своєї справи⁵³”.

В ніч на 26 жовтня 1921 р. Подільська група, перетнувши польсько-український кордон, почала просуватися у східному напрямі. Відповідно до отриманого від генерала Ю. Тютюнника наказу, Подільський загін повинен був об'єднатися з головними силами Повстанської армії не пізніше 10 листопада у районі умовного трикутника Житомир—Коростень—Тетерів (6-й повстанський район). Під час руху група мала руйнувати залізничні шляхи, переривати телефонний і телеграфний зв'язки.

У перші ж дні повстанці захопили значні військові трофеї, зокрема коней і вози. Піше, погано озброєне формування перетворилося на мобільний і рухливий кінний загін. Місцеве населення схвально ставилося до появи повстанців, пропонувало їм їжу й залишки зброї, доглядало за кіннями, проте уникало масово приєднуватися до загону, відчуваючи тимчасовість його перебування на терені України.

Після поранення командуючого групою підполковника Палія провід над загоном перебрав підполковник Чорний. Повстанці продовжували рухатися на схід, прямуючи у район з'єднання з Волинською групою. Проте здійснити це не судилося. Волинський загін перетнув кордон в ніч з 3 на 4 листопада, здобувши завдяки раптовості своєї появи невелику кількість зброї та набоїв. Проте захопити в достатній кількості коней Волинській групі не пощастило і це відіграло фатальну роль у її долі.

Аналізуючи склад Волинської групи, слід зауважити, що у рейд відбулася, власне, не бойова згуртована одиниця, а апаратники і штабісти кількох частин, зокрема Київської дивізії, Управління цивільного керування, 2-ї повстанської групи, які мали становити собою кістяк справжньої армії.

Після невдалого штурму станції Коростень рухливості загону заважав великий обоз з пораненими та обмороженими (41 чоловік з цілком відмороженими ногами, 57 тяжкопоранених і 154 — з легкими ранами) вояками Волинської групи. Значно сповільнював рух і глибокий сніг ⁵⁴.

Враховуючи всі перелічені обставини, а також щоденні бої з частинами РСЧА, 13 листопада, перебуваючи на відстані приблизно 100 км від Києва, командування групи прийняло рішення про відворот. Проте червоні, блокувавши силами двох піших дивізій район Коростень—Овруч—Радомишль, повністю оточили Волинську групу. 17 листопада дивізія кінноти Котовського у с. Малі Миньки захопила більшу частину обозу і піших повстанців. Оточені прийняли свій останній бій. Згуртувавшись під проводом полковника Гаєвського, старшини і козаки відчайдушно відбивали всі атаки червоних кіннотників, завдаючи їм великих втрат, аж поки не скінчилися набої. Ще деякий час повстанці трималися, відбиваючись ручними гранатами, причому окремі старшини, не бажаючи потрапити до полону, підривали себе останньою гранатою. Близько 250 повстанців загинули у бою, більше 400 чоловік потрапили у полон. Було захоплено весь обоз і документи Повстанської армії УНР ⁵⁵. Штабу Волинської групи та окремим повстанцям (загалом — 109 чоловік) пощастило уникнути полону ⁵⁶. В ніч на 20 листопада вони перейшли польський кордон та були інтерновані польською владою.

Полонених, після того як їх перевели у м. Базар, 20 листопада за вироками “надзвичайної трійки” було страчено (розстріляно з кулеметів 359 старшин і козаків Армії УНР, включаючи поранених). Групами по 25 чоловік виводили повстанців і ставили біля рову під скоростріли. Перша — старшинська — група заспівала перед стратою Національний гімн, але червоноармійці примусили їх замовчати. Тільки невелика кількість полонених, що перебували колись у складі Червоної армії, — загалом 28 чоловік — була залишена у живих ⁵⁷.

Після розгрому головних сил Повстанської армії Подільський загін 25 листопада також відійшов у Польщу, перетнувши кордон біля Острога ⁵⁸. Втрати загону у боях були такими: 3 чоловіки загинули і 21 дістав поранення ⁵⁹.

Аналізуючи результати 2-го Зимового походу Повстанської армії УНР, слід підкреслити, що його проведення не було належним чином підготовлено. Більше того, ППШ не врахував всіх обставин з військової точки зору. Цей рейд не приніс, та і не міг принести результату, на яке розраховувало командування штабу, — на загальне повстання в Україні. Але, попри всі прорахунки, необхідно наголосити на мужності й звитязі його учасників, їх героїзмі та жертвовності заради святої справи — визволення Батьківщини.

Аналізуючи піднесення партизансько-повстанського руху в Україні у 1921 р., а після цього поступове згасання і майже повне припинення боротьби українського селянства, слід відзначити кілька головних моментів.

По-перше, це тимчасове, з тактичних міркувань, усунення більшовиками причини масового незадоволення селянства — політики військового комунізму і впровадження натомість непу. Переважна більшість селянства дуже негативно поставилася до всіх “новацій” Москви перших років революції і вітала повернення до економічних методів господарювання.

По-друге, нова влада дуже активно пропонувала амністію всім повстанцям за умови їх відмовлення від будь-якої боротьби з нею. Частина отаманів і вояків піддалася більшовицькій пропаганді, склала зброю (отамани Мордалевич, Шевчук, Шпилевий, Громовий та ін.) ⁶⁰. Тільки з останніми трьома отаманами склало зброю близько 200 повстанців. Всього ж, за даними чекістів, амністією протягом 1921 р. скористалися близько

десяти тисяч селян⁶¹. Слід зазначити, що оголошена V з'їздом Рад УСРР амністія подекуди не давала можливості партизанам уникнути страти, бо окремі частини РСЧА не визнавали цієї амністії⁶². Крім того, чекісти часто використовували колишніх повстанців та їх провідників у складі спеціальних винищувальних загонів для боротьби з діючими партизанськими формуваннями⁶³.

Взагалі більшовики не шкодували грошей для проведення широкомасштабних пропагандистсько-агітаційних кампаній. Тільки протягом 8-ми місяців 1921 р. Всеукраїдав випустив 11 брошур загальним тиражем 195 тис. примірників. Тираж 14 брошур, видрукований за цей час видавництвом політуправління РСЧА в Україні, становив 100 тис. примірників, а тиражі тільки трьох окремих листівок сягали за 225 тис. примірників⁶⁴. Не меншим був фронт пропагандистської діяльності Головополітосвіти УСРР — за період з січня по вересень 1921 р. тут було надруковано 120 тис. листівок⁶⁵.

Третя причина занепаду партизанського руху — це використання проти повстанців терористичних методів боротьби, коли за участь у русі опору відповідав не тільки сам повстанець, але і його родина. Інструкція “Постійної наради по боротьбі з бандитизмом” вимагала від місцевих рад визначати тих чи інших заможних селян закладниками (з розрахунку 1 чоловік на 20 хат). Вони відповідали своїм майном і життям за загибель більшовицьких агентів. Крім того, закладники були зобов'язані попереджувати владу про можливі дії повстанців, про випадки приєднання до партизанських загонів односельчан або про переховування ними поранених повстанців⁶⁶. Відповідно до наказу “Київської наради по боротьбі з бандитизмом” належало страчувати за кожного вбитого представника радянської влади двох закладників, причому, якщо селяни намагалися приховувати тіла вбитих, то кількість покарань збільшувалася вдвічі.

Більшовики досить вдало проводили політику розшарування селянства, створюючи комітети незаможних селян, т. зв. комнезами, які ставали форпостами нової влади та провідниками її впливу в українському селі і, зрозуміло, також послаблювали спротив українського селянства.

І, нарешті, четверта причина загальної поразки — це те, що проти партизанських загонів воювали значно переважаючі чисельно частини РСЧА, ЧК та ЧОП.

Аналізуючи народний протибільшовицький рух, слід наголосити на трьох важливих факторах, без яких він не набув би такого значного піднесення у 1921 р. До першого слід віднести всебічну роботу екзильного Уряду УНР по організаційно-оперативному керівництву опором. До другого — існування в Польщі інтернованої Армії УНР, яка забезпечувала необхідну кадрову базу національному партизансько-повстанському рухові. До третього — і найважливішого — широку підтримку повстанців місцевим населенням. У цьому відношенні дуже показові свідчення відомого партизанського отамана, командуючого 2-ю повстанською групою підполковника Ю. Мордалевича, які він дав після добровільного переходу на бік радянської влади: “Кращий повстанець — є виразник інтересів та ідеології українського селянства... яке підтримувало і буде підтримувати боротьбу проти вас (радянської влади. — І. С.), не звертаючи уваги ні на які репресії і терор. Боротьба буде продовжуватися до того часу, поки ви цілковито не змінете своєї тактики”⁶⁷.

Повстанець втілював у собі бажання і надії українського народу, який в силу своїх можливостей боронив його. Незважаючи на безліч небезпек, селяни годували і одягали повстанців, збирали розвідувальні дані, були

свого роду зв'язківцями, давали при потребі пристановище, переховували вояків і поранених.

Партизансько-повстанський рух українського народу проти московського панування зазнав поразки, але сам факт збройної боротьби окремих партизанських загонів та існування таємного національного підпілля до 1924 р. мав важливе значення. Ця боротьба була яскравим свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

¹ Російський державний військовий архів (далі — РДВА), ф. 15, оп. 3, спр. 1365, арк. 156.

² Там же, спр. 1378, арк. 121—134.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 32, арк. 75.

⁴ Підполковнику Ківерчуку // Симон Петлюра: статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. II. — С. 369.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 165, арк. 223.

⁶ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 113, арк. 21.

⁷ Там же, спр. 32, арк. 75.

⁸ Там же, ф. 1075, оп. 2, спр. 482, арк. 46.

⁹ Там же, ф. 3361, оп. 1, спр. 15, арк. 23.

¹⁰ Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 101.

¹² Там же, спр. 15, арк. 15.

¹³ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 88, арк. 5.

¹⁴ Там же, спр. 113, арк. 76.

¹⁵ Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 101; ф. 4, оп. 1, спр. 947, арк. 17.

¹⁶ Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 101—103.

¹⁷ Там же, спр. 7, арк. 22; спр. 15, арк. 15.

¹⁸ Там же, спр. 29, арк. 102.

¹⁹ М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції (1917—1921 рр.). — Прага, 1942. — С. 101.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

²¹ Там же, арк. 2.

²² Там же, ф. 1078, оп. 2, спр. 157, арк. 5.

²³ Там же, ф. 2297, оп. 2, спр. 29, арк. 34.

²⁴ Там же, спр. 3а, арк. 38.

²⁵ Там же, спр. 29, арк. 34.

²⁶ Там же, арк. 2.

²⁷ Там же, спр. 14, арк. 11—19.

²⁸ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 1040, арк. 17.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 50.

³⁰ Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 17, арк. 1—9.

³¹ Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 29, арк. 62—65.

³² Там же, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 265.

³³ Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 19—21.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 47.

³⁵ Про це докладніше див.: М у с і є н к о В., С р і б н я к І. Діяльність Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в 1921 р. // Штурм. — 1994. — Ч. 78.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2297, оп. 1, спр. 4а, арк. 3.

³⁷ Там же, спр. 9, арк. 81—82.

³⁸ Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 20, арк. 12а.

³⁹ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 569, арк. 68—70.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 212, арк. 45.

⁴¹ Там же, ф. 3204, оп. 1, спр. 18, арк. 7—8.

⁴² Там же, ф. 2297, оп. 1, спр. 15, арк. 13.

⁴³ Там же, арк. 15.

⁴⁴ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 569, арк. 10.

⁴⁵ Там же.

- ⁴⁶ Там же, арк. 12.
- ⁴⁷ Герчанівський Д. Вигнати окупанта. — Мюнхен, 1969. — С. 52.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 108.
- ⁴⁹ Іванюк І. Базар // Літопис Волині. — 1992. — № 17—18. — С. 49.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 107.
- ⁵¹ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 568, арк. 25.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Іванюк І. Назв. праця. — С. 52.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 47.
- ⁵⁶ Отмарштейн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. VII—VIII. — С. 20.
- ⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 47.
- ⁵⁸ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 279, арк. 106.
- ⁵⁹ Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу // За державність. — Каліш, 1930. — Зб. 2. — С. 203—204.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 84, арк. 3—4.
- ⁶¹ Сборник отчетов ВЦИК, СНК, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов Р., К. и С. депутатов. — Харьков, 1921. — С. 9.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 83, арк. 24.
- ⁶³ Там же, арк. 35.
- ⁶⁴ РДВА, ф. 15, оп. 2, спр. 394, арк. 12.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 72, арк. 149.
- ⁶⁶ Там же, спр. 41, арк. 3.
- ⁶⁷ Там же, спр. 82, арк. 1, 7, 9.